

بررسی کمی و کیفی قالب‌های اشعار کتب فارسی ابتدایی

زینت مشایخ سنگ‌تجن (نویسنده مسوول)^۱

بهنام مصاحبه^۲

چکیده

بررسی قالب‌های اشعار کتب فارسی پایه‌های اول تا ششم ابتدایی، هدف اصلی این تحقیق بوده‌است؛ اما نگارندگان کوشیده‌اند با تهیه جداول مرتبط و تفکیک کمی قالب‌ها در پایه‌های مختلف، به بررسی کیفی اشعار این کتاب‌ها نیز بپردازند. روش پژوهش، توصیفی-تحلیلی است و نتایج به دست آمده نشان داده‌اند که پربسامدترین قالب‌ها در اشعار فارسی پایه‌های مورد نظر، به ترتیب مثنوی و چهارپاره است و بعضاً قالب‌های تلفیقی جدیدی نیز در این کتب دیده می‌شود که در چارچوب قالب‌های معرفی شده منابع مربوط به موضوع نمی‌گنجد و نام‌های جدیدی می‌طلبند. جدای از این، در بررسی این اشعار، اشاره آماری کوتاهی هم به اوزان و محتوای آن‌ها شده‌است.

کلیدواژه‌ها: کتب فارسی دوره ابتدایی، قالب‌های شعری، ادبیات و شعر کودک

^۱دکترای زبان و ادبیات فارسی و مدرس مرکز آموزش عالی شهید مطهری نوشهر
z.mashayekh4949@gmail.com

^۲دانشجوی آموزش ابتدایی مرکز آموزش عالی شهید مطهری نوشهر

فرایند تعلیم و تربیت در مراحل سنی کودکی، نوجوانی و بزرگسالی، کاملاً متفاوت است. به اذعان اغلب صاحب نظران تربیتی، سرنوشت سازترین دوره تعلیم و تربیت، سال‌های نخستین رشد کودک است. به قول استاد سخن، سعدی:

هر که در خردپیش ادب نکنند در بزرگی فلاح از او برخاست
چوب تر را چنان که خواهی پیچ نشود خشک جز به آتش راست

(گلستان، باب هفتم: ۱۵۴)

بی‌تردید کلام موزون و آهنگین نسبت به کلام معمول، دلنشین‌تر است و به همین دلیل، اشعار در به‌خاطر سپاری متون، نقش به‌سزایی دارند. سابقه آموزش از طریق شعر، در تاریخ این مرز و بوم، منحصر به دوره معاصر یا آموزش‌های نوین نمی‌شود. تأثیرگذاری بیشتر مفاهیم در ذهن مخاطب به‌صورت شعر و نظم، همواره محسوس و ملموس بوده‌است. نشاطی که در شعرخوانی، آن هم اغلب به‌صورت جمع حاصل می‌شود، کلام را جذاب و کودکان را علاقه‌مند به فراگیری می‌کند. آهنگ و ریتم موجود در شعر، ضمن به‌وجود آوردن یک محیط پر انرژی و نشاط‌بخش، آموزش را ماندگارتر و جذاب‌تر می‌کند. اکنون اگر به مطالعات دوران کودکی خود برگردیم، نخستین آموزه‌ای که به خاطر می‌آوریم، اشعاری است که از همان دوره در حافظه ما باقی مانده‌است.

در هر کشوری کتب درسی از سنتی‌ترین منابع آموزشی نظام تعلیم و تربیت به‌شمار می‌آیند؛ اما همین کتب در سیر تحول تدریجی، به اقتضای شرایط جدید، همواره در حال تغییر هستند. تغییرات برنامه درسی در گرو تغییرات نگاه ارزشی کارشناسان آموزش به بحث تعلیم و تربیت و به‌روزشدن مفاهیم آموزشی است. کارآمدی و تأثیرگذاری محتوای آموزشی و منطبق بودن آن با توانایی ذهنی دانش‌آموزان از چنان حساسیتی برخوردار است که هر سال هزینه‌های زیادی صرف تغییر و اصلاح کتب درسی می‌شود. لذا در راستای ظرفیت درک مخاطب و تعمیق و تثبیت مفاهیم آموزشی و نیز لذت‌بخش کردن یادگیری، ضرورت گنجاندن اشعار کودکانه از سال‌های نخستین آموزش به‌عنوان یک ابزار آموزشی، مورد توجه اندیشمندان علوم تربیتی قرار گرفته‌است. با توجه به این دیدگاه، توجه به آهنگ و موسیقی کلمات، انتخاب کلمات عاطفی، انواع صفت‌ها، قیدها، فعل‌های مناسب و صور خیال ساده و ابتدایی می‌توانند بر تأثیر کلام بیفزایند.

با توجه به این که شعر کودک به معنی امروزی کلمه، در سرزمین ما قدمتی همپای شعر کلاسیک هزار و اندی ساله فارسی ندارد و هنوز در مرحله ابتدایی آزمون و تجربه است، بحث درباره فراز و فرودهای آن از حیث وزن، قافیه، قالب، موضوع، زبان، توصیف، صور خیال

بررسی کمی و کیفی قالب‌های اشعار کتب فارسی ابتدایی

و آرایه‌های ادبی و ... نیازمند تحقیقات مفصل و دقیقی است. در همین جهت ما بر آنیم تا در این مقاله قالب‌های اشعار کتب فارسی هر شش پایه دوره ابتدایی را مورد مطالعه و بررسی قرار دهیم؛ به این امید که به رشد شعر کودک در مملکت ما کمکی کرده باشیم.

ادبیات و پیشینه پژوهش

ادبیات کودکان در گذشته قطعاً به معنی امروزی آن نبوده است؛ زیرا گذشتگان، کودک را الگوی کوچک شده بزرگسال می‌پنداشتند. بنابراین، اغلب داستان‌ها، قصه‌ها، افسانه‌ها و مثل‌ها که بیشترشان جنبه تعلیمی و اخلاقی دارند، گویی برای بزرگسالان نگاشته شده‌اند. توجه به موضوع ادبیات کودک، شعر و داستان کودکان به صورت تخصصی، در رشته‌هایی چون علوم تربیتی، زبان‌شناسی و ادبیات دنبال شده و حاصل نگاه امروزی صاحب‌نظران است. پیشینه ادبیات کودک را باید در لایه‌های مادرانه جست؛ آن‌گاه که مادری برای خواباندن کودکش برای او لایه می‌خواند و قصه تعریف می‌کرد و این لایه‌ها سال‌ها پایید و سینه به سینه از نسلی به نسل دیگر منتقل گردید (اکبری و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۴۷). ادبیات کودک «مجموعه نوشته‌ها، سروده‌ها و گفتارهایی است که به وسیله بزرگسالان جامعه برای خردسالان فراهم شده است.» (رازانی، ۱۳۸۶: ۳۴).

قالب در اصطلاح ادبی به‌طور کلی شکل بیرونی اثر است. برخی آن را به معنی نوع ادبی مثل قالب رمان، قالب داستان کوتاه و ... و پاره‌ای دیگر به مفهوم الگوهای وزنی، تعداد مصراع یا بیت و مانند آن به کار برده‌اند؛ مثلاً قالب مستزاد، قصیده، غزل و ... اما به معنی خاص هرگاه از قالب یک اثر ادبی سخن به میان می‌آید، شکل ظاهری و ساختمان و همچنین سبک آن اثر مورد نظر است (داد، ۱۳۷۸). بررسی و مطالعه ادبیات کودکان دارای چنان اهمیتی است که پژوهندگان بسیاری در این حوزه قلم زده‌اند و از زوایای مختلفی به واکاوی و بررسی آن پرداخته‌اند که ذیلاً برخی از آن‌ها به اختصار معرفی می‌شود:

حقوق‌شناس لاری و همکاران (۱۳۸۸) به شعر کودک و پیدایش زیبایی‌شناسی در کلام کودکان پرداخته‌اند. بر اساس یافته‌های این تحقیق، در تلقی کودکان از ادبیات، شکل بر محتوا غلبه دارد. بنابراین بهتر است در نگارش و تهیه اشعار کودکان به زیبایی شکل و چگونگی بیان آن‌ها توجه شود.

صادق‌زاده (۱۳۹۲) به بررسی اشعار تعلیمی کودکان و نوجوانان در ادبیات معاصر پرداخته و به این اصل رسیده است که مهم‌ترین موضوعات شعر معاصر ویژه کودکان، شامل مسایل اخلاقی، اجتماعی، فرهنگی با درون‌مایه‌هایی تعلیمی، خداشناسی، احترام به پدر و مادر، تأکید بر دوستی و علم‌آموزی است.

نیازیان و خزایی (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل محتوایی اشعار فارسی دوره ابتدایی بر اساس زبان و عاطفه» با روش گردآوری اطلاعات و با استفاده از نرم افزار SPSS به تجزیه و تحلیل اشعار پرداخته‌اند. کوتاهی مصراع‌ها و کاربرد الفاظ ساده در پایه‌های سوم و چهارم و نیز پرداختن به آگاهی و امید در حوزه‌های عاطفی در پایه‌های اول و سوم از استنتاجات تحقیق آن‌ها بوده‌است.

پورگلولی و کیخا (۱۳۹۷) هم در بررسی اشعار کتاب فارسی چهارم دبستان از لحاظ فرهنگی و اعتقادی به این نتیجه رسیده‌اند که ۸۰ درصد اشعار این پایه از اهمیت فرهنگی و اعتقادی برخوردارند.

شادی گو (۱۳۹۸) در بررسی موشکافانه‌ای که به‌عمل آورده، تمامی اشعار کتاب فارسی پایه اول دبستان را از نظر قالب، محتوا و موسیقی شعر بررسی کرده و نشان داده‌است که مؤلفان، مفاهیمی چون توحید، احترام، طبیعت‌شناسی و مانند این‌ها را با زبانی ساده و به دور از تکلف برای دانش‌آموزان در نظر گرفته‌اند.

با وجود پژوهش‌های فوق و دیگر تحقیقات مشابه، آنچه جست‌وجوهای ما روشن ساخت، این است که تاکنون کسی به موضوع این مقاله از زاویه دید ما، نپرداخته‌است.

روش پژوهش

روش پژوهش حاضر، توصیفی-تحلیلی است و جامعه آماری ما اشعار کتاب‌های فارسی شش پایه دوره ابتدایی است که با نمونه آماری برابر است. بنابراین، اطلاعات اساسی و لازم این مقاله، قبل از رجوع به دیگر منابع، از راه مطالعه همه اشعار کتب مد نظر و دسته‌بندی آن‌ها فراهم می‌آید. ما در این پژوهش، قالب‌های اشعار را از نظر کمی تفکیک کرده و به بررسی کیفی آن‌ها نیز خواهیم پرداخت تا پربسامدترین‌شان با ارائه جداول مرتبط و با تکیه بر مستندات عینی مشخص شوند.

یافته‌های پژوهش

اشعار در کتب درسی همواره به‌عنوان یک ابزار کیفی، رسالت انتقال مفاهیم را در راستای تسهیل امر یادگیری به عهده دارند؛ مضاف بر آن، از یک‌نواختی و خشکی کتاب و کلاس می‌کاهند. شعر، درهای جدید بیان را برای کودک می‌گشاید، نیروی تخیل کودک را تقویت می‌کند و به او در شناخت مفاهیم جهان پیرامونش کمک می‌کند. همه کودکان به‌طور فطری شعر را دوست دارند و از آن لذت می‌برند.

شعر کودک همچنان که در بردارنده عناصر سازنده شعر بزرگسال است، ویژگی‌های مختص به خود را دارد. دنیای گسترش نیافته کودک با واژگان محدود، موضوعات محدود و

بررسی کمی و کیفی قالب‌های اشعار کتب فارسی ابتدایی

محدودیت‌های دیگر، باعث می‌شود تا در شعر کودک، در کاربرد کلمات، زبان، طرح عواطف شاعرانه و سایر مسائل، دقت و حساسیت بیشتری به کار رود. (اسپید، ۱۳۸۸: ۵۴).

در شعر کودک و نوجوان، همان ویژگی‌هایی اثرگذار است که در شعر بزرگ‌سالان مورد نظر است؛ اما در مقایسه با میزان تأثیرگذاری دو عنصر وزن و قافیه در شعر کودک، قافیه نقش ملموس‌تری دارد. کودک قبل از آن‌که درکی از اوزان شعر داشته‌باشد، موسیقی قافیه را درک می‌کند و لذت می‌برد. درباره اهمیت قافیه و نقش به‌سزای آن در تشکیل قالب، می‌دانیم که در واقع این قافیه‌ها هستند که قالب را می‌سازند و قالب مطرح و پربسامد در تاریخچه شعر کودک در بستر ادبیات معاصر، قالب چهارپاره است. بنابراین «شاعرانی چون محمود کیانوش و پروین دولت‌آبادی که به‌نوعی ادامه‌دهندگان شعر نو نیمایی بودند و شعر کودک به مفهوم امروزی آن با سروده‌های آنان آغاز شد، اشعاری در قالب چهارپاره سرودند که در کتاب‌هایی مستقل و همچنین در مجلات پیک و رشد و بعضاً در کتاب‌های درسی به چاپ رسیدند و به‌عنوان الگوهای اصلی شعر کودک شناخته شدند و شاعران دیگر پس از آن از این قالب استقبال کردند؛ به‌گونه‌ای که امروز می‌توانیم از قالب چهارپاره به‌عنوان قالب یگانه‌تاز و مسلط شعر کودک و نوجوان یاد کنیم.» (موسویان، ۱۳۸۹: ۵۳).

قالب‌های کلاسیک دیگر، چون رباعی و دوبیتی در شعر کودک با همان ساختار و محتوای گذشته به‌کار رفته‌اند؛ اما چندان موفق نبوده‌اند. طولانی‌بودن وزن رباعی و دوبیتی می‌تواند از دلایل مهم توفیق‌نیافتن این قالب‌ها در شعر کودک باشد. در عوض، چهارپاره‌های جدید علاوه بر آن‌که محدودیت‌های رباعی و دوبیتی کلاسیک را ندارند، از امتیازاتی چون ایجاز‌گرایی، تنوع بخشی، جایگاه قافیه و جلب توجه کودک برخوردارند.

در بررسی کتب فارسی اول تا ششم ابتدایی، بسامد استفاده از قالب‌ها در جدول زیر تفکیک شده و متعاقباً تحلیل کیفی آن ارائه می‌گردد.

جدول شماره ۱: نمودار بررسی قالب‌های شعری در فارسی اول تا ششم ابتدایی

ترکیب بند	ترجیع بند	غزل قصیده	دوبیتی ترانه	غزل مثنوی	سپید	نویمایی	بحر طویل	رباعی	دوبیتی	مستزاد	قصیده	غزل	قطعه	مثنوی	چهارپاره	مجموع شعر	۱۳۹۱
-----------	-----------	-----------	--------------	-----------	------	---------	----------	-------	--------	--------	-------	-----	------	-------	----------	-----------	------

اول	دوم	سوم	چهارم	پنجم	ششم	مجموع کل
۱۲	۱۰	۱۴	۱۳	۱۹	۲۳	۹۱
۷	۴	۸	۲	۲		۲۳
۲	۴	۳	۸	۱۴	۱۱	۴۲
۱				۱	۱	۳
۲		۱			۳	۳
				۱	۲	۱
					۲	۵
			۱		۲	۱
			۱		۱	۲
		۲	۱		۱	۱
					۱	۴
	۱					۱
	۱					۱

پس از بررسی به عمل آمده در اشعار کتب فارسی پایه اول تا ششم در چهارچوب قالب‌ها نتایج زیر به دست آمد:

۱- پربسامدترین قالب در اشعار مورد نظر، قالب مثنوی است؛ توضیح این که از مجموع ۹۱ شعر، ۴۲ قطعه در قالب مثنوی است و بیشترین استفاده از آن، به ترتیب در پایه‌های پنجم (۱۴ شعر) و ششم (۱۱ شعر) و کمترین استفاده در پایه اول (۲ شعر) شده است.

۲- از مجموع ۹۱ شعر در کتب فارسی، بیشترین اشعار از نظر کمی در پایه ششم (۲۳ شعر) و کمترین آن‌ها در پایه دوم آمده است.

_____ بررسی کمی و کیفی قالب‌های اشعار کتب فارسی ابتدایی

۳- چهارپاره بعد از مثنوی پر بسامدترین قالب شعر در کتب این دوره است؛ به طوری که در پایه اول ابتدایی از مجموع ۱۲ شعر گنجانده شده در کتاب، ۷ شعر در قالب چهارپاره و از مجموع ۱۴ شعر پایه سوم ابتدایی، ۸ شعر در قالب چهارپاره است.

۴- بعضی از قالب‌ها فقط یک بار در کل کتاب فارسی پایه اول تا ششم آمده‌اند که عبارتند از: قصیده، رباعی، بحر طویل، غزل مثنوی، دوبیتی یا ترانه، غزل قصیده و....

۵- یکی از نتایج این بررسی، ظهور قوالب جدید شعری در ادبیات کودکان است که در ذیل قالب‌های مشهور نمی‌گنجد. به بیانی دیگر، در کتب فارسی پایه اول تا ششم گاهی قوالبی دیده می‌شود که تلفیقی از قوالب متعدد یا نو آوری و دخل و تصرفی در آن‌هاست؛ مثل چهارپاره‌های جدید، مستزاد جدید، غزل قصیده، غزل مثنوی و ... که قاعدتاً هر یک باید قالب جدیدی به حساب آیند. مثال ملموس این قالب‌ها در ذیل جدول شماره ۲ در شعر «ما کودکانیم» عباس یمنی شریف در فارسی اول ابتدایی و نیز در شعر «لحظة سبز دعا» از قیصر امین پور در کتاب فارسی سوم ابتدایی و مشهود است که متعاقباً به آن‌ها خواهیم پرداخت.

جدول شماره ۲: نمودار میزان بسامد قالب، وزن و موضوع در هر پایه

نام پایه‌ها	بیشترین بسامد قالب هر پایه	بیشترین بسامد وزن هر پایه	بیشترین بسامد موضوع هر پایه	مجموع اشعار ۹۱ قطعه شعر
اول	چهارپاره	مستفعلن فع	طبیعت‌گرا	۱۲ قطعه شعر
دوم	چهارپاره مثنوی	مستفعلن فع	تربیتی-اخلاقی	۱۰ قطعه شعر
سوم	چهارپاره	فاعلاتن . فاعلاتن مفاعلهن	تربیتی-اخلاقی	۱۴ قطعه شعر
چهارم	مثنوی	فاعلاتن	تربیتی-اخلاقی	۱۳ قطعه شعر
پنجم	مثنوی	فعولن	وطنی	۱۹ قطعه شعر
ششم	مثنوی	۱- فاعلاتن مفاعلهن فعلن ۲- فعولن ۳- مفاعلهن	اخلاقی-تربیتی	۲۳ قطعه شعر

با بررسی داده‌های جدول شماره ۲ به این نتیجه می‌رسیم که:

۱- در شعر کودک، قالب‌های شعری متنوعی دیده می‌شود؛ اما آنچه بیشتر از همه محسوس است، قالب چهارپاره و مثنوی است. البته در قالب چهارپاره فرم‌بندی خاصی دیده می‌شود که بیرون از ساختار بندی چهارپاره‌های معمول است و می‌تواند منجر به زایش شکل‌های جدیدی از این قالب شود. در هر صورت، قالب‌های شعر کودک معمولاً کوتاه است؛ از این رو، قالب‌های مفرد، سه‌گانی، چهار مصراعی، پنج‌گانی و ... از قالب‌های کوتاه پر بسامد در شعر کودک هستند؛ هر چند از اشعار

کلاسیک خصوصاً مثنوی نیز در کتب درسی به دلیل پیام اخلاقی متناسب با درس استفاده شده است.

۲- گاهی، اوزان ابیات متناسب با فضای ایجادشده در بیت‌های مجزا، متفاوت می‌شود؛ مثلاً در شعر «خدای مهربان» از کتاب فارسی اول ابتدایی که نخستین شعر کتاب است و مجموعاً پنج بیت بیشتر نیست، وزن سه بیت اول با دو بیت آخر متفاوت است:

با این دو دست کوچکم	دست می‌برم پیش خدا
با دل پاک روشنم	دعا کنم دعا دعا
باز ای خدای مهربان	بشنو دعاهای مرا
دعا برای مادرم	دعا به شادی بابا
به خانه‌ها صفا بده	به جان ما وفا بده

چهارپاره:

چهارپاره که به آن دوبیتی پیوسته نیز گفته می‌شود، از قالب‌های برجسته عرصه شعر کودک و نوجوان است که بسیاری از شاعران معاصر قبل از ابداع شعر نو به کارش برده‌اند. این قالب تازه که پس از انقلاب مشروطه ظهور یافت، در آغاز هم در کتاب‌های مرتبط و مستقل و هم در مجلات مختلف مربوط به دانش‌آموزان و بعضاً در کتب درسی به چاپ می‌رسید. این قالب شباهت‌های زیادی به مثنوی دارد. در مثنوی مصراع‌ها دوبه‌دو با یکدیگر هم‌قافیه هستند؛ در چهارپاره نیز مصراع‌های دوم و چهارم هر بند هم‌قافیه‌اند. البته در شعر کودک در این قالب ابتکاراتی ایجاد شده است؛ به‌عنوان مثال گاه قافیه را در مصراع‌های اول و سوم و گاه در اول و چهارم، دوم و سوم، یا دوم و چهارم رعایت کرده‌اند. بنابراین قالب چهارپاره که در شعر کودک به کار می‌رود، با تعریف مشهور چهارپاره اندکی تفاوت دارد؛ زیرا در شعر کودک لازم نیست سه مصراع با هم، هم‌قافیه باشند به نظر می‌آید قافیه‌کردن مصراع دوم و چهارم هم کفایت می‌کند و این ویژگی است که این قالب را به ابیات مقفای دارای وزن دوری نزدیک می‌کند:

هر نفس آواز عشق می‌رسد از چپ و راست	ما به فلک می‌رویم عزم تماشا که راست
هر مصراع آن چون یک بیت است و یک بند چهارپاره با چهار رکن به دست می‌آید:	
هر نفس آواز عشق	می‌رسد از چپ و راست
ما به فلک می‌رویم	عزم تماشا که راست

یکی از دلایل مهم توجه شاعران کودک به این قالب، می‌تواند همین کوتاهی وزن آن باشد. در کتب فارسی پایه‌های اول تا ششم، این نوع نوآوری در قالب چهارپاره محسوس است. در شعر زیر از عباس یمنی شریف یک نوع از این نوآوری‌ها در چهارپاره را می‌بینیم که مصراع

بررسی کمی و کیفی قالب‌های اشعار کتب فارسی ابتدایی

اول، دوم و چهارم هم‌قافیه‌اند. اوزان این نوع اشعار معمولاً کوتاه‌است و در قالب مصراع‌های کوتاه ارائه می‌شوند؛ چراکه برای کودکان آسان‌تر است. و البته از نظر نمودار قافیه، به دوبیتی شباهت دارند:

ما کودکانیم	شیرین‌زبانیم
تنها و با هم	کتاب می‌خوانیم
ما در دبستان	شادیم و خندان
چون گل که دارد	جا در گلستان
گفتار ما خوب	هر کار ما خوب
با هر کسی هست	رفتار ما خوب

یا در شعر زیر از جعفر ابراهیمی (شاهد) به نام «دریا» که در فارسی اول آمده، ابتکاری دیگر در چهارپاره صورت گرفته‌است که البته از نظر تکنیک قافیه منطبق با هنجار قافیه معمول نیست:

آرام و شاداب	بسیار زیبایی
پهناور و آبی	به به تو دریایی
من در خیال خود	با قایقی زیبا
سوی تو می‌آیم	سوی تو ای دریا

قیصر امین‌پور در چهارپاره «لحظه سبز دعا» در کتاب فارسی پایه سوم دست به ابتکار تازه‌ای زده‌است. وی مصراع اول و سوم و دوم و چهارم را در تقابل هم با قافیه‌ای یکسان به کار برده‌است:

چشمه‌ها در زمزمه	رودها در شست‌وشو
موج‌ها در هم‌همه	جوی‌ها در جست‌وجو

عباس یمینی شریف در چهارپاره‌ای با ساخت جدید و دخل و تصرف در نمودار قافیه آن در کتاب فارسی دوم شعری با نام «درختکاری» دارد که مصراع اول، دوم و چهارم هر بند آن هم‌قافیه است:

به دست خود درختی می‌نشانم	به پایش جوی آبی می‌کشانم
کمی تخم چمن بر روی خاکش	برای یادگاری می‌فشانم
درختم کم کم آرد برگ و باری	بسازد بر سر خود شاخساری
چمن روید در آن جا سبز و خرم	شود زیر درختم سبزه‌زاری

دوبیتی و رباعی:

قیصر امین‌پور، بیوک ملکی، مصطفی رحمان‌دوست و ... از معدود شاعرانی هستند که در این دو قالب شعری برای کودکان شعر سروده‌اند؛ اما به‌طور عام می‌توان گفت که کاربرد این قالب در ادبیات کودکان کم است و اگر هم دیده‌شود، نه حال و هوای مضامین فلسفی و حکمی رباعی را تداعی می‌کند و نه بیان عواطف و احساسات عاشقانه را؛ بلکه بیشتر به دغدغه‌های کودک و نوجوان نزدیک می‌شود. در شعر زیر از عباس یمینی شریف هم می‌توان آن را یک نوع از نوآوری در چهارپاره بدانیم و هم قالب دوبیتی را فرایاد می‌آورد؛ مصرع اول، دوم و چهارم هم‌قافیه‌اند. اوزان این نوع اشعار نیز معمولاً کوتاه‌است و در قالب مصرع‌های کوتاه ارائه می‌شود:

ما کودکانیم	شیرین‌زبانیم
تنها و با هم	کتاب می‌خوانیم
ما در دبستان	شادیم و خندان
چون گل که دارد	جا در گلستان
گفتار ما خوب	هر کار ما خوب
با هر کسی هست	رفتار ما خوب

قالب غزل:

قالبی که در دید نخست با شعر کودک و نوجوان بیگانه به نظر می‌آید؛ چون موضوع آن از دیر باز عواطف و احساسات عاشقانه بوده‌است؛ اما در نمودار هندسی قافیۀ غزل هم اشعاری با حال و هوای کودکانه و متناسب با ذهن و زبان و احساس کودکان در این کتاب‌ها دیده‌می‌شود. غزلی از محمدتقی بهار در فارسی سوم دبستان، نمونه‌ای از این سروده‌هاست:

ما همه کودکان ایرانییم	مادر خویش را نگهبانیم
ملک ایران یکی گلستان است	ما گل سرخ این گلستانیم
کار ما ورزش است و خواندن درس	همه از تنبلی گریزانیم

غزلی دیگر از ابوالقاسم حالت دربارهٔ «مادر» در کتاب ششم دبستان آمده که حال و هوایی کودکانه دارد و با غزل معمول متفاوت است:

ای مادر عزیز که جانم فدای تو	قربان مهربانی و لطف و صفای تو
هرگز نشد محبت یاران و دوستان	هم پایهٔ محبت و مهر و وفای تو

نیز شعر دیگری از عباس یمینی شریف در کتاب فارسی دوم دبستان آمده‌است که قالب

غزل با محتوای کودکانه دارد:

من یار مهربانم	دانا و خوش بیانم
گویم سخن فراوان	با آن‌که بی‌زبانم

قالب مستزاد:

سرودن شعر در این قالب‌ها بیانگر ظرفیت بالای شعر کلاسیک برای کودکان و نوجوانان است.

شعر «ای ایران» در کتاب فارسی دوم از اسدالله شعبانی در قالب مستزاد است؛ اما مستزادی خاص که شبیه ترجیع‌بند شده‌است؛ زیرا مصراع‌های کوتاه پایانی آن گاهی تکرار می‌شود:

زیبا، زیبا، زیبایی	ای ایران
میهن خوب مایی	ای ایران
هم کوه و جنگل داری	هم صحرا
هم باغ و بوستان داری	هم دریا
من یک دنیا خاکت را	دارم دوست
خاک خوب و پاکت را	دارم دوست

محمود کیانوش در ترانه «کوهسارها» که شباهت زیاد به قالب مستزاد دارد، شعری سروده که در فارسی سال اول دبستان آمده‌است:

سنگ و سنگ و سنگ	کوهسارها
شر و شر و شر	آبشارها
صاف و صاف و صاف	جویبارها
سبز و سبز و سبز	کشتزارها

نیز اشعاری که وزن عروضی ابیات آن‌ها به طرز بارزی متفاوت هست؛ مثل شعر زیر از پروین دولت‌آبادی که در فارسی اول آمده و تفاوت وزن بیت اول و آخر آن کاملاً محسوس است. بیت اول:

با این دو دست کوچکم دست می‌برم پیش خدا
بیت آخر:

به خانه ما صفا بده به جان ما وفا بده

یا در شعر زیر از عباس یمنی شریف وزن مصراع چهارم با سه مصراع قبل کاملاً متفاوت است:

ما کبود کانیم شیرین‌زبانیم
تنها و با هم کتاب می‌خوانیم

انتخاب وزن مناسب با پایه‌های عروضی کمتر و در نتیجه مصراع‌های کوتاه‌تر، از دیگر خصوصیات ملموس شعر کودک است؛ اما از بین قالب‌ها، قالب مثنوی و چهارپاره بعضاً ترجیع‌بند به خاطر ضرب‌آهنگی که در بند ترجیع وجود دارد، می‌تواند ظرفیت بیشتر و کاربرد

بهتری در این ارتباط داشته باشد. البته در ادبیات معاصر، قالب‌های نیمایی هم بر آن افزوده شد؛ چون نامسای بودن طول مصرع‌ها و بحرطوبلی که آهنگی زنجیره‌ای و یک‌نواخت به آن می‌دهد، معمولاً روابط آوایی کلام را تقویت می‌کند و باعث جذابیت بیشتر این‌گونه اشعار می‌شود. ناگفته نماند که گاهی این نوع اشعار، از قالب نیمایی متمایز می‌شوند و باید نام جدیدی به آن‌ها بدهیم؛ شاید قالب «ترانه‌های» نام مناسبی برای این نوع اشعار باشد. وحدت موضوع در اشعار کودکان با بیان روایی، نه تنها حالت عاطفی را محسوس‌تر نشان می‌دهد، بلکه جذابیت خاصی به این نوع اشعار می‌بخشد.

نتیجه‌گیری

ادبیات کودکان در کتب درسی از همان آغاز، رسالتی مهم بر عهده داشته است؛ زیرا کودکان از طریق شعر هم با مسائل آموزشی مربوط به مهارت‌های خواندن و نوشتن آشنا می‌شوند و هم در چارچوب ادبیات تعلیمی، پند و اندرز می‌بینند. بنابراین، ضرورت توجه به شعر در کتب درسی همواره احساس شده و تلاش مؤلفان بر این بوده است که در تدوین کتب درسی دقت بیشتری به عمل آورند و از نصایح مستقیم که تأثیر عملی کمتری دارد به سوی آموزش غیرمستقیم و تأثیرگذار گام بردارند. این جاست که می‌بینیم گزینش شعر متناسب با کودک، دور از زاویه دید بزرگسالانه از اهداف مهمی است که در این محتواهای آموزشی دنبال می‌شود.

در پژوهش حاضر که گام کوچکی است در راستای ادبیات و شعر کودک در کتاب‌های درسی، به نتایجی که ذیلاً به اختصار از نظر می‌گذرد، دست یافته‌ایم:

- طبق آمار موجود، پربسامدترین قالب به کاررفته در اشعار کتب فارسی شش پایه ابتدایی، قالب مثنوی است. مثنوی‌های این منابع معمولاً کوتاه و دارای قافیه‌هایی ساده و بعضاً مردف هستند و بیشتر حالت روایی دارند. قالب پربسامد بعدی، چهارپاره است. این قالب نه تنها محدودیت‌های رباعی و دوبیتی کلاسیک، مثل وزن، محتوا، قافیه و مخاطب را ندارد، بلکه با امتیازاتی چون گرایش به ایجاز، متنوع بودن و آزادی در جایگاه قافیه، توجه مخاطب کودک را به خود جلب می‌کند و به موازات آن، متفاوت بودنش با نوع کلاسیک، محسوس است. توجه به قالب چهارپاره جدید، سبب شده است که قالب‌های کلاسیک رباعی و دوبیتی با آن ساختار و محتوای کهن و اوزان طولانی، در کتب فارسی شش پایه رنگ ببازند.

- بعضی از قالب‌ها را با وجود تلاش برای تبعیت از قواعد و سازوکارهای کلاسیک، نمی‌توان کاملاً در چارچوب قالب سنتی خاصی گنجانند. این قالب‌ها ابداعی است و در واقع تلفیقی از قالب‌های سنتی هستند و می‌تواند نام جدیدی بر آن‌ها نهاده شود؛ مثل شعر «ای ایران» در

بررسی کمی و کیفی قالب‌های اشعار کتب فارسی ابتدایی

کتاب فارسی دوم از اسدالله شعبانی که در قالب مستزاد است؛ اما مستزاد خاصی که شبیه ترجیع‌بند شده‌است و مصراع‌های کوتاه پایانی آن گاهی تکرار می‌شود.

- موسیقی برخاسته از شعر کودک، بسیار دلنشین و جذاب است. موسیقی بعضی از اشعار این کتاب‌ها در چارچوب وزن عروضی قرار نمی‌گیرد و شعر قبل از اسلام یا شعر هجایی و موسیقی خسروانی را فرا یاد می‌آورد، ضرب‌آهنگ زیبایی دارد و ایقاع آن محسوس است.

- از ویژگی‌های برجسته دیگر شعر کودک در کتب فارسی شش پایه دوره ابتدایی، انتخاب اوزانی کوتاه با قافیه‌هایی ساده است که در کنار ردیف‌های ساده، خوش نشسته است.

- اغلب شاعرانی که اشعارشان در کتب ابتدایی آورده شده، از شاعران معاصرند. علت این امر، قبل از هر چیز، توجه نداشتن شاعران قرون گذشته به شعر کودک است. شعرای ادبیات کلاسیک بیشتر در بند تعلیم کودک با روش بزرگسالانه بوده‌اند.

- گاهی نیز در این کتب، اشعاری دیده می‌شود که از نظر تکنیک قافیه، منطبق با هنجار قافیه‌بندی معمول نیستند؛ اما آهنگین بودنشان در حال و هوای کودکانه بر عیوب قافیه می‌چربد. شعر زیر از جعفر ابراهیمی (شاهد) به نام «دریا» که در فارسی اول آمده، از این نمونه‌هاست:

آرام و شادابی
بسیار زیبایی ...

- اشعاری هم وجود دارند که وزن عروضی ابیات آن‌ها به طرز بارزی متفاوت است؛ مثل شعر «خدای مهربان» از پروین دولت‌آبادی که به عنوان نخستین شعر در کتاب فارسی اول ابتدایی آمده‌است و تفاوت وزن بیت اول و آخر آن کاملاً محسوس است. این شعر میان اوزان مفاعلن، مستفعلن و مفتعلن شناور است.

در مجموع، شعر کودکانه معمولاً صد درصد در چارچوب قواعد و تکنیک‌های شعر بزرگسال قرار نمی‌گیرد و در زمینه قالب، وزن، موسیقی و ... آن‌ها دخل و تصرف‌هایی صورت می‌گیرد که کاملاً آن را با شعر بزرگسال و کلاسیک متفاوت می‌سازد. بنابراین، سرایندگان شعر کودک هرچند در ناخودآگاه‌شان به خاطر نوآوری‌هایی که به وجود آورده‌اند، متوجه دست‌وپاگیری شعر کلاسیک شده‌اند، اما مثل نیما کاملاً رهایش نکرده‌اند. شایسته است همیشه به یاد داشته باشیم که در بررسی اوزان، آنچه در عمل مهم است، ترم موسیقیایی است که بر هماهنگی اوزان کلاسیک می‌چربد.

- اسپید، ندا (۱۳۸۸). قصه منظوم و جایگاه آن در ادبیات کودک. تهران: انتشارات ترفند.
- اکبری شلدراهی فریدون؛ قاسم‌پور مقدم، حسین و بارو ویسی، منصور (۱۳۸۸). ادبیات کودکان و نوجوانان. تهران: انتشارات آیندگان هزار نکته.
- پورگلوی، امیرحسین و کیخا، سمیه (۱۳۹۷). «تحلیل محتوی اشعار کتاب فارسی چهارم دبستان از جنبه‌های فرهنگی- اجتماعی و اعتقادی». دومین همایش علوم اجتماعی، روانشناسی و علوم تربیتی، جیرفت.
- حق‌شناس لاری، علی‌محمد؛ آقاگل‌زاده، فردوس؛ کرد زعفرانلو، عالیه و علوی، فاطمه (۱۳۸۸). «شعر کودکانه و پیدایش زیباشناسی کلامی در کودکان». فصلنامه پژوهش‌های ادبی، شماره ۳۳: ۸۹-۱۰۸.
- داد، سیمیا (۱۳۷۸). فرهنگ اصطلاحات ادبی. تهران: مروارید.
- دفتر تالیف کتب درسی (۱۳۹۸ الف). فارسی اول دبستان. تهران: اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی.
- _____ (۱۳۹۸ ب). فارسی دوم دبستان. تهران: اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی.
- _____ (۱۳۹۸ ج). فارسی سوم دبستان. تهران: اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی.
- _____ (۱۳۹۸ د). فارسی چهارم دبستان. تهران: اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی.
- _____ (۱۳۹۸ ه). فارسی پنجم دبستان. تهران: اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی.
- _____ (۱۳۹۸). فارسی ششم دبستان. تهران: اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی.
- رازانی، بهمن (۱۳۷۸). پژوهش‌های اجمالی در زمینه ادبیات کودکان. تهران: شورای کتاب.
- سعدی شیرازی، مصلح‌الدین (۱۳۶۸). گلستان. تصحیح محمد خزایی. تهران: چاپخانه علمی.
- شادی‌گو، شهریار (۱۳۹۸). «نگاهی به ویژگی شعرهای کتاب فارسی اول دبستان». فصلنامه پژوهش در آموزش زبان و ادبیات فارسی، سال اول، شماره ۲: ۶۵-۸۰.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۳). صور خیال در شعر فارسی. تهران: نشر نیل.
- صادق‌زاده، محمود (۱۳۹۲). «بررسی اشعار تعلیمی کودک و نوجوان در ادبیات معاصر». نشریه علمی پژوهشی ادبیات تعلیمی، سال پنجم، شماره ۱۷: ۱۵۷-۱۹۰.
- علوی فرد، یحیی (۱۳۹۶). «قالب‌های کوتاه در شعر کودک و نوجوان». فصلنامه نقد کتاب کودک و نوجوان، شماره ۱۴: ۸۹-۱۰۲.
- موسویان، انیسه (۱۳۹۱). «شعر نوجوان و استفاده از ظرفیت قالب‌های کهن». مجله کتاب ماه کودک و نوجوان، شماره ۱۸۴: ۸۰-۸۳.
- نعمت‌اللهی، فرامرز (۱۳۸۹). ادبیات کودک و نوجوان. تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- نیازیان، ملیحه و خزایی، کامیاب (۱۳۹۶). «تحلیل محتوای اشعار فارسی دوره ابتدایی بر اساس زبان و عاطفه». فصلنامه مطالعات و برنامه درسی ایران، سال دوازدهم، شماره ۴۷: ۱۲۵-۱۴۴.